

ALINA TOFAN
Universitatea din Leipzig
(Germania)

**PERSONALITATEA LUI DIMITRIE
CANTEMIR ÎN DISCURSUL
IDENTITAR BASARABEAN
ÎN PERIOADA INTERBELICĂ**

0. În perioada imediat următoare Marii Uniri de la 1918, societatea românească cunoaște (concomitent cu starea de euforie națională) un proces complex și contradictoriu de autodefinire pe plan intern și extern, proces de altfel absolut firesc și chiar inevitabil în urma extinderii substanțiale a teritoriului statului român și a integrării unui plus considerabil de populație eterogenă din punct de vedere etnocultural și lingvistic. Crearea, conform Constituției din 1923, a „statului unitar național” era prezentată drept idealul milenar al poporului român, definit și definibil în mod oficial în epocă prin continuitatea biologică a legăturii de sânge, prin continuitatea spațio-temporală a vetrei strămoșești și prin continuitatea spiritual-simbolică a comunității cultural-lingvistice, istorice și religioase (creștin-ortodoxe). Această ideologie (și frazeologie) naționalistă a statului unitar pune accent pe românitatea cultural-istorică a tuturor regiunilor țării și, implicit, pe afirmarea și promovarea exclusivistă a elementului și a spiritului românesc în toate domeniile vieții sociale. Astfel, abordarea oficială reflectă și susține (sau urmează să susțină) eforturile de consolidare a statului român unificat *de jure*, dar eterogen *de facto*, deci în proces de construcție, adică de afirmare a unei identități colective *naționale* moderne, bazată pe apartenența la comunitatea etnică a românilor, dar și pe cetățenia română.

Altfel zis, pentru promovarea ideii de identitate românească în mod oficial și centralizat erau definite următoarele teze: latinitatea limbii și culturii române și a neamului românesc, unitatea și continuitatea istoriei neamului, românitatea perenă a teritoriului și, în deceniul patru, ortodoxia. În ce măsură a fost considerată adecvată și utilă viața și opera lui Dimitrie Cantemir pentru argumentarea acestor teze în spațiul public basarabean și care au fost conotațiile regionale ale acestei readuceri pe scenă și instrumentalizări postume a personalității lui D. Cantemir în discursul identitar basarabean? Un răspuns la această întrebare ne oferă două texte *despre* Cantemir, publicate în perioada interbelică de cunoscutul istoric literar Șt. Ciobanu și de publicistul Al. Kidel.

1. Prima „apariție” a numelui lui Dimitrie Cantemir în discursul public basarabean din perioada interbelică are loc cu ocazia publicării în 1923, în *Adevărul literar și artistic*, a studiului *Dimitrie Cantemir*, semnat de istoricul literar Ștefan Ciobanu, care prezintă punctual biografia domnitorului moldovean și scrierile sale. Acest text se pare că nu a avut rezonanță în spațiul cultural basarabean, probabil din cauza absenței propriu-zise a unui cititor *colectiv* al presei românești. După ce, tot în 1923, același autor scotea la Chișinău voluminoasa lucrare (conținea 344 pagini) *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, care are ca scop declarat punerea în lumină a caracterului românesc, a românității continue și creatoare a Basarabiei sub dominație străină, în 1925, *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare* îi va tipări studiul *Dimitrie Cantemir în Rusia*, care, apărut și în extras, beneficiază de numeroase cronici laudative.¹

Interesul față de acest subiect este justificat și prin faptul că tocmai în Rusia domnitorul și cărturarul moldovean își scrie „cele mai însemnate opere, din cari primul loc îl ocupă acelea, cari se referă la țara lui”.² Conștient de faptul că „scopul istoricului

literar e de a găsi adevărul obiectiv, de a găsi cauzele fenomenelor literare și de a face legătura evolutivă între aceste fenomene”, Șt. Ciobanu reconstituie în studiul său nu doar itinerariul vieții lui D. Cantemir în Rusia și cronologia textelor sale, ci și ceea ce ar putea fi definit drept „legătură evolutivă” între faptul biografic și cel cultural. Refugiul forțat al domnitorului moldovean, „care pentru un vis frumos, nesilit de nimeni, își pune în cumpănă viitorul său și al copiilor săi, care își lasă bogății în țară și posibilități de a domni peste un popor, și care își ia drumul pribegiei” în Rusia, este privit prin prisma destinului tragic comun mai multor domnitori din istoria românilor. În opinia lui Șt. Ciobanu, „soarta lui Dimitrie Cantemir pare și mai tragică, dacă luăm în seamă că acest domnitor ca cultură și claritate de conștiință se ridică deasupra tuturor, că acest istoric renumit, acest diplomat iscusit rămâne înșelat în calculele lui. Retras în Rusia, străină lui ca moravuri și obiceiuri, frământată de încercările de reformatie siluită a lui Petru cel Mare, de războaie fără sfârșit, Dimitrie Cantemir, care își înțelegea rostul său în viață, își cunoștea mai bine ca oricine țara părăsită, trebuia să sufere mult în urma sfărâmării iluziilor de a-și vedea țara liberă și tronul asigurat pentru copii”.³

Ultima perioadă a vieții lui D. Cantemir (1711-1723) s-a derulat sub însemnele pribegiei forțate în țară străină, și Ștefan Ciobanu va accentua dramatismul acestei situații cu diverse ocazii: Rusia este pentru principele moldovean o țară „străină lui ca moravuri și obiceiuri”, principele Moldovei este „nevoit să se adăpostească în Rusia”, dar „a rămas un geniu exotic în această țară”. În același context se afirmă că „Dimitrie Cantemir rămâne străin de reformele lui Petru cel Mare: el nu face aproape nici un fel de legătură cu Rusia de atunci, [...] nu-și găsește loc în viața socială rusă”, ba chiar nici nu reușește să învețe prea bine limba rusă.⁴ Conform interpretării istoricului basarabean, Cantemir trăiește, cel puțin în primii șapte-opt ani, în lumea din care a plecat, interesele domnitorului vizează Moldova, neamul românesc, imperiul turcesc, iar toate nemulțumirile sale exprimate în corespondența către țarul Rusiei denotă starea lui sufletească de *român străin în țara moscovită*.

2. Relevante pentru perspectiva lui Șt. Ciobanu asupra vieții și activității lui D. Cantemir în Rusia sunt două teze ce reflectă orientarea ideologică a cercetării și interpretării: a) domnitorul pribeag a păstrat legături permanente cu Moldova și în general cu țările române, evident în speranța redobândirii tronului („visând tronul țărilor românești”); b) existența timp îndelungat într-un mediu cultural străin (și rămas străin), intermitent chiar ostil, a fost totuși favorabilă realizării unor opere importante, care se referă fie la spațiul românesc, fie la cel otoman și care i-au asigurat un renume european (și astfel îi certifică universalitatea).

2.1. Prima teză este susținută în capitolul I – *Viața lui Dimitrie Cantemir în Rusia* –, în mod special în episodul privind intervențiile lui Cantemir pe lângă țarul rus, în vederea declanșării unui nou război ruso-turc, începând cu anul 1715:

În anul 1715 împăratul Rusiei pleacă în străinătate. Dimitrie Cantemir, care până la moarte n-a încetat a se interesa de soarta țărilor românești, de a se întoarce în Moldova, întreține legături vii cu emigranții români și chiar cu unii boieri din Moldova. El urzește un plan de cucerire a acestor țări de către țarul Rusiei, visând tronul țărilor românești, bine înțeles în condițiile înțelegerii de mai înainte cu Petru cel Mare.⁵

Analizând situația existentă în Muntenia și Moldova, amenințate de ocupația austriacă, fostul domnitor ajunge la concluzia „că a sosit momentul eliberării țărilor românești de sub jugul turcesc și nemțesc”. Scrisorile și memoriile lui cu privire la Moldova adresate țarului sunt prezentate ca o dovadă indubitabilă a faptului că domnitorul exilat „în anii 1716-1718 întreprinde o vie activitate pentru recuparea tronului acestei țări. El caută să-l convingă pe Petru cel Mare să înceapă un război nou cu Turcia pentru Moldova și chiar pentru Țara Românească. În ocuparea acestor două principate de către Ruși, el vede scăparea poporului românesc. [...] el, ca și mulți contemporani ai săi, vede în ocuparea rusă salvarea

principatelor. [...] el concepea ocupația rusă ca fiind provizorie, iar Moldova independentă, ocârmuită de familia Cantemireștilor sub protectoratul Rusiei”.⁶

Pentru a evita acuzele de rusofilie la adresa principelui moldovean, Șt. Ciobanu precizează imediat că asemenea concepții erau în vogă în epocă și nu constituie o excepție, care ar ilustra „înstrăinarea” sau „rusificarea” lui: „Că astfel concepea lucrurile nu numai Cantemir, ci și alți patrioți *români* din acea vreme se vede și din scrisoarea lui Ion Neculce din 23 noiembrie 1718”, adresată cancelarului rus Golovkin, unde cronicarul menționează că „a așteptat ca țarul să ridice «amarul» în care se găsește țara, că el nădăjduia din ceas în ceas” că țarul „oricum și cu ce fel de mijloace, nu ne va da uitării, să ne lase în focul cel nestins la pagân să rămânem, să perim.” Prezentarea succintă a scrisorii lui Neculce îi oferă autorului fundamentul necesar pentru altă concluzie, ce trebuia să anuleze orice bănuiești de trădare a Moldovei de către domnitorul refugiat în Rusia.

Este clar că ideea salvării țărilor românești prin ajutorul Rusiei era o idee, care pătrunsese în mintea emigranților români și chiar a unora din Moldova și poate și din Muntenia, și planul lui Dimitrie Cantemir se baza pe opinia boierimii moldovenești, în special a celei refugiate.⁷

2.2. A doua teză privind specificul și orientarea preocupărilor cărturărești ale lui Cantemir în mediul rusesc este anunțată chiar la începutul studiului, apoi este argumentată tangențial în capitolul *Activitatea științifică și literară a lui Dimitrie Cantemir pe terenul rus*. Considerând suficient de cunoscute operele științifice și istorice referitoare la Moldova și la „romano-moldo-vlahi”, elaborate tot în exil, Ștefan Ciobanu face doar o succintă trecere în revistă a acestora, fără a mai insista asupra importanței lor covârșitoare tocmai în contextul unei atât de stringente necesități de afirmare, pe de o parte, a caracterului românesc al teritoriului în discuție, pe de alta, a ideii originii comune (și nu oricare, ci romană!) a întregii populații de etnie românească, indiferent de teritoriile pe care era ea răspândită. E vorba, desigur, de celebra *Descrierea Moldovei* (numele uzual al unei lucrări scrise în latină, între 1714 și 1717, care i-a consolidat reputația și notorietatea în Europa, fiind tradusă în germană, cu titlul *Beschreibung der Moldau*, și publicată în *Magazin für die neue Historie und Geographie*, în 1769, apoi, doi ani mai târziu, în volum separat, la Leipzig) și de *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Nu putem să nu amintim ardoarea cu care marele istoric demonstrează și ilustrează tezele fundamentale ale românității dintotdeauna, tratând, printre altele, ca pe cel mai firesc lucru, fără vreo distincție de nici o natură, teritoriul dintre Carpați și Nistru – ce dovadă mai elocventă ar fi putut susține atunci discursul identitar al intelectualității basarabene?⁸ Iar considerarea în bloc a istoriei romano-moldo-vlahilor, o populație unitară prin esența ei, venea să întărească până la evidență ideile vehiculate în perioada interbelică în sprijinul apartenenței firești a teritoriului dintre Prut și Nistru la statul unic al națiunii române. Cu atât mai mult, cu cât *Hronicul...*, ajuns printr-o fericită întâmplare la Blaj, a fost studiat cu entuziasm de corifeii Școlii Ardelene, în special de Gheorghe Șincai, care l-a și folosit din abundență ca sursă, punând numele și opera lui Cantemir într-un circuit fundamental al istoriografiei române, servind, totodată, la concretizarea și argumentarea ideilor despre originea, unitatea și continuitatea poporului român. Șt. Ciobanu lasă însă fără comentarii aceste semnificații majore ale operei lui Cantemir (la care de altfel opinia publică, în special, dintr-o provincie izolată atâta vreme de cultura românească ar fi fost deosebit de receptivă), pentru a prezenta lucrări rămase încă necunoscute la acea dată, dar fără legătură directă cu tema obsesivă a deceniului trei. Este vorba de *Loca obscura in cathesisi*, o critică punctuală a lucrării (nesemnate la prima apariție) a episcopului și cărturarului Teofan Procopovici, *Cea dintâi învățatură a copiilor* (tipărită în 1720, cu scopul de a promova reforma învățământului inițiată de Petru cel Mare), replică scrisă în limba latină și tradusă în rusește de secretarul lui Cantemir, Ivan Ilinski, în care cărturarul moldovean ia apărarea tradițiilor religioase și școlare din Rusia, fără să reprezinte însă poziția „partidei moscoviților vechi”.

Apoi autorul se referă la circumstanțele apariției și la conținutul monumentalei opere *Sistemul religiei mahomedane*,⁹ redactată tot în latină și tipărită, în traducerea rusă a aceluiași Ilinski, în 1722, la Sankt Petersburg, sub auspiciile Sinodului rus, cu scopul de a servi la combaterea islamului. Însă lucrarea depășea în mod evident limitele unei polemici religioase, conținând, alături de prezentarea istoriei, particularităților, dogmelor și „falsurilor” acestei religii, și o descriere „colorată” a obiceiurilor, datinilor și credințelor musulmane, fapt ce nu corespundea întocmai așteptărilor *Sinodului*, care va cere ulterior, prin scrisoarea episcopului Ipatievski, „prealuminatului autor” să indice sursele de informare – „poporul de jios”, „cărturarii mahomedani” sau izvoare creștine. Răspunsul autorului este însă doar mărturia unui orgoliu rănit de lipsa de încredere și de antiislamismul dogmatic al clericilor ruși, fără să ofere însă detaliile lămuritoare privind sursele de informare.¹⁰

Insistența lui Șt. Ciobanu de a demonstra că D. Cantemir „n-a devenit rus” în exil, ci a menținut în permanență relații doar cu mediul de origine și și-a valorificat potențialul creator în pofida mediului cultural și lingvistic străin, întărește, de fapt, o afirmație similară a istoricului Petre Haneș¹¹ și se înscrie perfect în campania interbelică de etalare a caracterului activ românesc al Basarabiei, reticent timp de mai bine de o sută de ani la politica țaristă de înstrăinare și rusificare a regiunii. Mai mult, faptul că, peste ani, s-a constatat că *Hronicul...* a fost ultimul proiect la care lucrase neobositul cărturar, îl face pe D.H. Mazilu să vadă în acesta „un Cantemir întors printre ai săi”.¹² Viața și activitatea domnitorului moldovean este interpretată dintr-un unghi de vedere dacă nu direct subordonat scopurilor construcției naționale, respectiv coagulării unei identități colective românești în Basarabia, atunci cel puțin evident marcat de dezideratele acestui proces.

3. Studiul *Dimitrie Cantemir în Rusia* rămâne timp de un deceniu o măturie unică a valorificării potențialului simbolic al personalității lui Dimitrie Cantemir în discursul public basarabean, care reflectă și totodată fundamentează identitatea colectivă românească a regiunii. Între timp, această identitate (și discursul adiacent) a evoluat și a căpătat noi contururi, determinate în bună parte de desfășurarea procesului de construcție națională în Basarabia, respectiv de efectele acestui proces. Pe la mijlocul deceniului patru al secolului al XX-lea, în teritoriul dintre Nistru și Prut se fac auzite vocile primei generații socializate și (cel mai important) școlarizate integral într-un mediu românesc, generație care consideră românitatea Basarabiei deja un fapt demonstrat. De o actualitate stringentă pentru reprezentanții acestei generații este sarcina afirmării potențialului creator al Basarabiei în contextul României Mari și această nouă perspectivă implică și o nouă interpretare a simbolurilor specifice, în general a tezaurului identitar, care este valorificat (în special de grupul de autori ai revistei „Viața Basarabiei”) prin grila originii regionale a subiectului discursului identitar sau a gradului de identificare a acestuia cu „sufletul Basarabiei”.

În 1934, în numerele 6 și 7-8 ale revistei *Viața Basarabiei* este publicată lucrarea tânărului Alexandru Kidel, *Maria Cantemir: Femeia cea mai cultă din epoca lui Petru cel Mare*, care apare și în extras. Textul lui Al. Kidel este prezentat drept o adaptare actualizată a studiului lui D.N. Maikov, membru al Academiei Ruse, publicat în anul 1897 în revista *Ruskaia Starina*, dar atestă asemănări curioase, chiar suspecte¹³ cu textul ultimului capitol al cercetării lui Șt. Ciobanu. Personalitatea lui Cantemir este menționată doar tangențial, amintindu-se că acesta a fost apreciat de țarul rus în jurnalul său de campanie din 1711 drept „un om foarte capabil și cuminte”, iar „toți contemporanii sunt de acord că Dimitrie Cantemir este un om inteligent, cult și curtenitor. În anturajul pestriț al curții împărătești, fostul domn al Moldovei s-a impus ca o figură excepțională”,¹⁴ fără a se oferi însă alte argumente în favoarea acestei aprecieri. Autorul încearcă să reconstituie, într-un mod pe care îl voia exhaustiv, viața Mariei, prima fiică a fostului domn, care s-a născut la Iași la 29 aprilie 1700 și ajunge în 1711 în Rusia împreună cu întreaga familie. Se insistă în special

asupra a două aspecte considerate emblematice pentru destinul acestei prințese moldovene: a) relația amoroasă dintre ea și țarul rus; b) „înrudirea culturală” dintre Maria Cantemir și fratele ei Antioh. Dincolo de speculațiile cu caracter pseudosenzațional (relația intimă cu Petru cel Mare, care ar fi putut culmina chiar cu o căsătorie, ceea ce ar fi putut avea consecințe și asupra destinului Moldovei etc.), este pregnantă intenția autorului de a pune în valoare cultura aleasă a Mariei Cantemir și apropierea ei spirituală de Antioh Cantemir, personalitate de excepție în literatura rusă din epocă, dar și de a accentua permanentele dificultăți materiale ale urmașilor lui Cantemir în Rusia și instabilitatea situației acestora (ca și tatăl lor, rămași *străini în țară străină*) în societatea rusească.

4. În mod curios și totodată simptomatic, în perioada interbelică, personalitatea lui D. Cantemir este implicată direct în restabilirea relațiilor româno-sovietice în deceniul patru. Relațiile României cu Uniunea Sovietică (întrerupte din inițiativa guvernului sovietic la 13 ianuarie 1918) au fost tensionate în mod deosebit de Actul Unirii Basarabiei cu România, respectiv de nerecunoașterea de către guvernul sovietic a legitimității acestui act și de pretențiile sovietice asupra teritoriului dintre Prut și Nistru. După cum se știe, tratativele preliminare privind stabilirea legăturilor diplomatice dintre cele două țări au demarat, la inițiativa comisarului poporului pentru Afaceri Străine Mihail Litvinov, în mai 1934, pe Coasta de Azur, România fiind reprezentată de ministrul de externe Nicolae Titulescu. Tratativele preliminare au fost urmate de schimburi de scrisori și de note diplomatice între cele două părți, prin care România și Uniunea Sovietică își garantau reciproc respectarea suveranității și neamestecul în treburile interne ale țării vecine.

Stabilirea la nivel oficial a relațiilor diplomatice între România și Uniunea Sovietică are loc la 3 decembrie 1934, când la București sosește Mihail Ostrovski, șeful misiunii diplomatice sovietice și reprezentantul plenipotențiar al guvernului sovietic, în zilele următoare fiind delegat la Moscova trimisul extraordinar și ministrul plenipotențiar român Edmont Ciuntu. În august 1935, România și Uniunea Sovietică au semnat un nou acord, prin care României, din inițiativa părții sovietice, i se restituiau arhivele evacuate la Moscova în timpul Primului Război Mondial și osemintele lui Dimitrie Cantemir (mort în exil la 21 august 1723, la moșia sa din Dmitrovka (azi Dmitrovsk), și înmormântat inițial la Biserica „Sfinții Constantin și Elena” de la mănăstirea grecească Sf. Nicolae din Moscova), iar partea sovietică obținea dreptul de a difuza în România ziarul *Journal de Moscou* și *Izvestia*. Repatrierea osemintelor domnitorului moldovean nu a constituit subiectul unor tratative anterioare între cele două părți, ci se pare că a fost rezultatul unor coincidențe. În 1932, la Moscova a început construcția metroului și, conform proiectului respectiv, pe teritoriul mănăstirii grecești Sf. Nicolae urma să fie amplasată o stație. La începutul anului 1935, au început lucrările de demolare a bisericii de pe teritoriul mănăstirii, care însă au fost sistate (se pare, în urma intervențiilor oficiale ale emigranților români Ion Dicescu-Dic) după descoperirea lespezilor funerare ale lui Dimitrie și Antioh Cantemir.

În urma discuțiilor bilaterale, rămășițele pământești ale domnitorului moldovean, „așezate într-o raclă sigilată, împreună cu pământul din jurul lor” și „arhiva statului român”, au fost trimise la Odesa, de unde au fost aduse la 14 iunie 1935, cu vaporul românesc „Principesa Maria”, în portul Constanța, fiind apoi transportate cu trenul la Iași.¹⁵ După unele surse, lăzile cu arhiva conțineau „obiecte de artă, adică tablouri, manuscrise”,¹⁶ iar după altele – „bancnote românești tipărite în 1917 la Moscova, registrele contabile ale unor bănci, state de serviciu ale funcționarilor Ministerului Agriculturii și mai nici un document”. Concomitent, au fost oferite părții române și „plăcile funerare de pe mormintele lui Dimitrie Cantemir și ale membrilor familiei sale, morți în exil în Rusia”¹⁷, adică cele două lespezi funerare de pe mormintele lui D. Cantemir și A. Cantemir. Reînhumarea osemintelor domnitorului moldovean a avut loc cu o pompă deosebită, la 16 august 1935, în interiorul

Bisericii „Trei Ierarhi” din Iași. Pe lespedea funerară a fost gravată inscripția formulată de Nicolae Iorga: „Aici, întors din lunga și pre greaua pribegie înfruntată pentru libertatea țării sale, odihnește Dimitrie Cantemir, Domn al Moldovei.”

Aducerea în țară a rămășițelor pământești ale lui Cantemir a fost mediatizată în epocă ca „un eveniment de importanță națională pentru statalitatea și cultura românească” și ca „un simbol al bunăvoinței și prieteniei din partea guvernului sovietic”. În discursul public din Basarabia, acestui eveniment însă i s-a acordat o importanță relativ mică, ecouri directe fiind înregistrate în special în revistele liceale (*Familia noastră*, *Cetatea Albă*, ambele din Bolgrad). Oricum, repatrierea acestor relicve este un act care, indirect, contribuie la consfințirea recunoașterii oficiale de către Rusia a apartenenței teritoriului dintre Prut și Nistru la România, întregind, poate întâmplător, dar simbolic, rolul pe care efortul de redefinire națională al intelectualității basarabene îl conferise deja marelui cărturar român.

5. Discursul identitar basarabean din perioada interbelică nu este nici static, nici univoc, fiind o imagine în perpetuă mișcare a profundelor transformări sociale și politice din perioada de după Unire. În contextul acestei manifestări dinamice și complexe, personalitatea lui Cantemir beneficiază cu precădere în primul deceniu interbelic de o dublă interpretare simbolică. Pe de o parte, avatarurile biografice ale domnitorului Dimitrie Cantemir se încadrează perfect în imaginea metaforică de „răspântie a răspâniilor” a Moldovei de Est, ce potențează, prin extensiune, și destinul zbuciumat al domnitorului pribeg. Pe de altă parte, opera cantemireană este prezentată ca o dovadă grăitoare a vivacității și prolificității spiritului românesc, care „răzbește” și creează chiar în cele mai vitrege condiții. În anii '30, acest discurs este dominat de tendința de autoafirmare a tinerei generații basarabene, care preferă să „redescopere” personalitatea lui D. Cantemir, în particular prin actualizarea biografiei urmașilor săi, dar respectând în linii generale aceeași rețetă de valorizare simbolică (martirizare-eroizare) a faptelor și figurilor evocate.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Vasile Bogrea (1926), *Șt. Ciobanu, D. Cantemir în Rusia*. În: *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, Tom 3, 1924-1925, p. 712-713.
2. Gheorghe Buzatu (2001), *Am fost prea departe de Dumnezeu și prea aproape de Rusia*, în: *Evenimentul* (Iași), www.evenimentul.ro/articol/am-fost-prea-departe.html. (14.10.07).
3. Virgil Cândea (1977), *Studiu introductiv*. În: *Cantemir, Dimitrie: Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, traducere de Virgil Cândea, București, Editura Minerva.
4. Ștefan Ciobanu (1925), *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București.
5. Onisifor Ghibu (1997), *De la Basarabia rusească la Basarabia românească*, București, Editura Semne.
6. Pan Halippa (1941), *Zece ani de spiritualitate activă basarabeană*. În: „*Viața Basarabiei*”, nr. 11-12, p. 2.
7. Petre V. Haneș (ș.a.), *Istoria literaturii românești*, ed. a 4-a, București.
8. Antonina Inculeț, / Emanuel Bădescu, (2000), *1918. Ion Inculeț la Academia Română*. În: <http://www.itcnet.ro/history/archive/mi2000/current11/mi29.htm> (14.10.07).
9. Alexandru Kidel (1934), *Maria Cantemir: Femeia cea mai cultă din epoca lui Petru cel Mare*. În: „*Viața Basarabiei*”, 1934, nr. 6, p. 6-16; nr. 7-8, p. 45-67.

10. Dan Horia Mazilu (2001), *Dimitrie Cantemir. Un prinț al literelor*, București, Editura Elion.
11. Ion Nistor (1991), *Istoria Basarabiei*, București, Editura Humanitas.
12. Petre Panaitescu, (1926): *Șt. Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia*. În: *Dacoromania*, vol. IV, partea a II-a., Cluj, p. 1238-1251.
13. George Papacostea (1925): *Șt. Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia*. În: *Convorbiri literare*, p. 709-711.
14. Cristina Petrescu, (2007): „Construcția identității naționale în Basarabia”. În: Heintz, Monica (coord.): *Stat slab, cetățenie incertă*, București, Editura Curtea Veche Publishing, p. 127-153.
15. Constantin Stere (2006), *Singur împotriva tuturor*. Antologie. Selecție și prefață de Alina Ciobanu. Chișinău, Editura Cartier.
16. Dumitru Preda, / Vitalie Văratec (2001), *Relațiile româno-sovietice. 1934-1940. Vals diplomatic în jurul Basarabiei (Les relations roumaino-sovietiques)*. În: „Mi”, 2001 (35), nr. 8, p. 78-82; nr. 9, p. 12-17.
17. Elvira Sorohan (2005), *Cantemir, Dimitrie*. În: *Dicționarul general al literaturii române*, vol. II, București, Editura Univers Enciclopedic.
18. Petre V. Ștefănuță (1936), *Fenomenul limbii române și basarabenismul*. În: „Viața Basarabiei”, nr. 11-12, p. 116-117.

NOTE

- ¹ Vezi Bogrea (1926), Panaitescu (1926), Papacostea (1925) etc.
- ² Vezi Ciobanu (1925, 382).
- ³ Idem.
- ⁴ Afirmație puțin verosimilă în cazul cărturarului Cantemir, format în mediul cosmopolit al Constantinopolului, și, se pare, tributară anumitor stereotipuri de interpretare.
- ⁵ Ciobanu (1925: 398).
- ⁶ Idem, 401.
- ⁷ Idem, 402.
- ⁸ Dan Horia Mazilu își intitula un capitol al cărții sale Dimitrie Cantemir. Un prinț al literelor (2001), „Descriptio Moldaviae”. O carte despre identitatea românilor (p. 62).
- ⁹ Șt. Ciobanu indică numele uzual al scrierii, titlul exact, tradus din rusă, fiind Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane, conform versiunii românești, realizată și editată de Virgil Cândea (1977).
- ¹⁰ Cum ar fi putut un „nucleu dur” al ortodoxiei, recte Sinodul bisericii ruse, să aprecieze o lucrare despre care, peste mulți ani, cel mai bun cunoscător al ei, Virgil Cândea (1977: LXX), avea să spună că „este și primul omagiu major pe care cultura românească, printr-un ilustru reprezentant al său, l-a adus cu simpatie și convingere civilizației islamice”?
- ¹¹ Vezi Haneș (ș.a.: 87): „Urmașii lui au devenit ruși. Unul din copii, Antioh, e celebru ca poet satiric rus, cunoscut în urmă și la noi prin traducerea lui Donici și C. Negruzzi. Tatăl însă nu s-a rusificat. Neamul nu și l-a uitat până la moarte și lui i-a închinat partea cea mai aleasă a sufletului, cugetarea. Mediul rusesc i-a fost de folos ca să-i lărgescă cercul preocupărilor intelectuale, dar firea l-a îndemnat întruna să îndrepte acele preocupări spre țara de unde pribegise.”
- ¹² Ibidem, p. 96.
- ¹³ Doar confruntarea textelor celor trei autori menționați ar putea oferi informații pertinente pentru clarificarea acestui aspect confuz, dar dificultatea accesului la textul lui D.N. Maikov face pentru moment imposibilă orice precizare.
- ¹⁴ Vezi Kidel (1934, nr. 6, p. 9).
- ¹⁵ Conform relatărilor din presa românească, osemintele lui D. Cantemir au fost transportate pe 16 iunie la Iași, cu un tren special, care a făcut scurte staționări la Buzău, Râmnic, Focșani,

Bârlad și Vaslui, fiind întâmpinat, în fiecare localitate, cu onoruri militare și cu slujbe religioase oficiate în prezența administrației locale și a populației: „Trenul mortuar a sosit în Iași încă de astă noapte (16 iunie) la ora 1, însoțit de domnii generali Iliasevici, mareșalul palatului, dr. C. Angelescu, Ministrul Instrucțiunii, general Paul Anghelescu, Al. Lapedatu, Ministrul Cultelor, L. Nistor, Ministrul Muncii și N. Iorga, președintele comitetului monumentelor istorice”. La Iași, sicriul a fost depus în urma unei ceremonii speciale, cu 101 de salve de tun și un serviciu divin în catedrala mitropoliei în interiorul bisericii „Trei Ierarchi”, „până la zidirea criptei în nișa din dreapta bisericii”.

¹⁶ Vezi Buzatu (2001).

¹⁷ Vezi Preda / Văratec (2001).